

Комунікативна природа художнього тексту

821.161.2-6.09(092)

Галина МАЗОХА, д. філол. н., проф.
Переяслав-Хмельницького національного університету

ЯВИЩЕ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ ВАСИЛЯ БАРКИ

Стаття є першим комплексним дослідженням приватного листування Василя Барки в контексті інтертекстуальності. Епістолярний доробок майстра художнього слова вивчається крізь призму української національної культурної традиції. Обстоюється теза про те, що використання претекстів у приватному листуванні митця не є простим запозиченням: відбувається взаємовплив і трансформація тексту, що наслідується, та авторського. Акцентовано на діалогічних зв'язках приватних кореспонденцій Василя Барки з широким літературним колом: Біблією та творчістю німецьких письменників.

Ключові слова: інтертекстуальність, лист, приватна кореспонденція.

Сучасна наука про літературу, досліджуючи художні моделі світу письменника, досить часто передбачає визначення міжтекстових зв'язків, або інтертекстуальності. Означений термін був запропонований свого часу Ю.Крістевою для позначення „текстової” інтеракції в межах самого тексту [1, 795]. Адже „діалогічні взаємоз'язки” між авторами і текстами створювалися впродовж багатьох століть і часто вступали в стосунки один із одним.

Поняття інтертекстуальності було концептуалізоване завдяки осмисленню й інтерпретації ідей М.Бахтіна, на переконання якого будь-який митець, визначаючи під час творчого процесу відношення свого тексту до інших текстів, не лише долучається до широкого діалогічного контексту світової культури, але тільки внаслідок цього формує естетико-світоглядну позицію [2, 221]. Ознаки інтертекстуальності було виявлено вже у Старому Завіті, а відтак “чужі” слова знайшли досить широке застосування в античній літературі та в добу Відродження.

У своєму ширшому розумінні інтертекстуальність охоплює не лише художні тексти, а й літературно-критичні, музичні твори, театральні вистави й, безперечно, приватні кореспонденції майстрів художнього слова. Адже лист „існує на межі життя й творчості і вводить в атмосферу чогось такого, що більше за літературу, а саме в автентичність і зв'язаність голосу й екзистенції” [4, 6]. Відтак монологічність і „водночас „віртуальний” діалог з адресатом, інформативність, і разом з тим сповідальність, фактографічна

визначеність, прив'язаність до певних реалій – і нічим не стримувана рефлексивність, гра уяви, тематична й жанрова свобода”, – все це творить специфічну текстову єдність [7, 139]. Однак, незважаючи на численність факторів, що свідчать про наявність інтертекстуальних аспектів у приватному листуванні, зокрема Василя Барки, означена проблема не отримала комплексного висвітлення в науці про літературу. Пропонована наукова розвідка продиктована потребою з'ясування конкретних механізмів функціонування означених аспектів в епістолярній творчості митця.

На сьогодні в українському літературознавстві наявні певні підходи до дослідження явища інтертекстуальності в епістолярних текстах: у працях М.Коцюбинської [6], В.Святовця [12] та О.Фідкевич [15]. Однак приватні кореспонденції Василя Барки не були предметом наукових студій, відтак здійснення інтертекстуального дослідження листування майстра художнього слова посутньо скорегує уявлення про специфіку його світобачення, охарактеризує найпоказовіші риси витвореної ним картини буття тощо.

Мета дослідження – виявити специфіку інтертекстуальності в приватних кореспонденціях Василя Барки, розглянувши концептуальний аспект останніх. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: обґрунтувати термінологічну базу дослідження та здійснити інтертекстуальне прочитання листів письменника.

Бурхливий розвиток літератури ХХ ст., насиченість останньої різномірними стильовими та ідейними тенденціями, пошук нових форм і збагачення новим змістом не могло не позначитися й на листуванні письменників, яке набуває особливої виразності стильової палітри. Листи відомого українського поета діаспори, Василя Барки, творча доля якого тісно пов'язана з добою „розстріляного відродження“, МУРом, та Об'єднанням українських письменників в екзилі „Слово“, з основними стильовими тенденціями та колізіями вітчизняного письменства в ХХ ст., вирізняються особистісним, навіть інтимним спрямуванням. У них автор не порушує актуальних проблем, пов'язаних із суспільно-політичним, культурно-освітнім і літературним життям, останні також не віддзеркалюють його ідейного та творчого зростання. Кореспонденції Василя Барки можна віднести до таких епістол, які треба розглядати крізь призму образу самого автора, через розуміння його духовного світу, що, в свою чергу, вимагає з'ясування уявлення митця про сенс людського буття, яким він бачить ідеал людини тощо.

Тенденцію до перетворення Василем Баркою власного тексту на „площину перетину інших текстів“, як характеризував свого часу інтертекстуальність М.Бахтін [3, 128], можна пояснити тим, що межі

його мистецьких інтересів враховували розуміння необхідності засвоєння всіх культурних надбань людства, оскільки без них не можна рухатися вперед. Як релігійний філософ, поет набирається мудрості з Євангелія, у Г.Сковороди, Данте, Т.Шевченка та ін. Саме в них він навчився цінувати особисту незалежність, вважаючи, що визволення людини починається від думок про свободу, права на неї і спроможність здобути останню.

Усе це в листах виступає не як спроба формальної реконструкції минулого, знання й досвід якого зафіксовані в культурних пам'ятках. Це скоріше намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти і вичленити глибинні зв'язки і взаємозумовленість віддалених одна від одної епох, змодельовати розмаїття етичних потенціалів, сформованих суперечливою динамікою суспільного прогресу. Дослідники творчості поета відзначали добрі знання Василем Баркою Біблії, світової літератури, через те референції до останніх дуже часто спостерігаються в приватних кореспонденціях митця.

Одним із визначальних факторів, що мають вплив на формування конститутивних особливостей кореспонденції, є орієнтація на певного адресата. І це не випадково, оскільки лист – явище спрямоване на відтворення не закритого в собі життя автора, а зв'язків, що поєднують обох дописувачів. Через те адресат перетворюється з німої фігури в своєрідного співавтора. І.Паперно в статті „Листування як вид тексту. Структура листа“, розглядаючи діалогізм як одну з основних ознак епістоли, зазначає, що „листування двох кореспондентів – текст, побудований діалогічно“ [11, 214]. Причому „принципи побудови листа як моделі діалогу в кореспонденціях проявляються на різних рівнях: від способу обміну інформацією, перегукуванні ідей, натяків – до прийомів композиції і стилю“ [11, 214]. Залучення читача до розповіді, урахування його точки зору в структурі листа, діалогізм епістоли дослідниця називає одним із основних принципів побудови кореспонденції як виду тексту [10, 110].

М.Бахтін, розвиваючи теорію діалогу, визначав, що „стенограма гуманітарного мислення – це завжди стенограма діалогу особливого виду: складні взаємостосунки тексту (предмет вивчення й обдумування) і створюваного обрамного тексту (питального чи заперечувального і т. ін.), в якому зреалізована пізнавальна й оцінююча думка вченого. Це зустріч двох текстів готового й створюваного регенеруючого тексту, відповідно, зустріч двох суб'єктів, двох авторів. Текст – не річ, а тому другу свідомість сприймаючи, ніяк не можна елімінувати або нейтралізувати“ [3, 118].

Послугуючись постструктуральним науковим інструментарієм інтертекстуального прочитання епістолярного доробку Василя Барки, паралельно використаємо й усталені поняття літературної традиції, оскільки, на наше переконання, будь-який митець не може відбутися поза традицією, поза діалогом із попередниками й сучасниками.

Листи Василя Барки вирізняються зміною співвідношень між інформаційною спрямованістю й художніми прийомами епістолографії. Для поета кореспонденція слугує не тільки засобом передачі певної інформації, а й лаконічною автохарактеристикою, в якій схоплено найсуттєвіше в його поетичному й людському феномені, головні його константи. І це не випадково, оскільки письменницька епістола – „амальгама, явище поліфонічне, джерело універсальних знань про життєвий досвід, соціальну поведінку, психологію переживань, естетичні сприйняття й враження – складові структур як людської, так і творчої індивідуальностей“ [8, 87].

Аналіз епістолярної спадщини митця дає підстави стверджувати, що інтертекстуальність у його кореспонденціях стала імпліцитним способом висловлення думок, естетико-аксіологічних установок. Водночас використання в листах чужих текстів давало можливість поетові не обмежуватися лише власною точкою зору на явища, що мали місце в його житті, та житті суспільства, а й уводити в текст кореспонденції „декількох суб’єктів висловлювання“ [14, 102].

Методологічно значуще у цьому розумінні положення М.Бахтіна про те, що „чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше (але не у всій повноті тому, що прийдуть ті, котрі побачать і зрозуміють ще більше). Один смисл розкриває свої глибини, зустрівшись і зіткнувшись із іншим, чужим смислом: між ними розпочинається ніби діалог, котрий долає замкнутість і односторонність цих смислів, цих культур... При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються, не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкрити цілісність, але вони взаємно збагачуються” [2, 272].

Інтертекстуальність поглиблювала поліфонізм листів поета, тобто можливість співіснування декількох позицій співрозмовників, рівноправних стосовно авторської, а інколи навіть і полемічних із останньою. Листи Василя Барки свідчать про те, як він гостро сприймає чужу думку. Однак, навіть полемізуючи, поет прагне бути об’єктивним і допускає можливість існування іншого погляду на певну проблему.

Усе сказане зумовлює й особливості способу моделювання чужого мовлення в кореспонденціях митця, що проявилось в цитуванні, використанні іншомовних слів, зіткненні контрастуючих тематичних і стильових пластів.

Цитація є одним із найбільш вживаних способів передачі чужого мовлення в листах. Ми виділяємо такі види цитат: цитати з кореспонденцій адресатів, із творів філософів, публіцистів, художньої літератури, Біблії, автоцитація. Цитати із листів епістолярних комунікантів у кореспонденціях Василя Барки функціонують як репліки дистанційного діалогу. Водночас останні слугують композиційним елементом, який організовує увесь лист, тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання (кореспонденції до Ю.Шереха, І.Костецького тощо).

Особливий пласт у кореспонденціях Василя Барки складають цитати з Біблії, художньої літератури, філософів, публіцистів. У листі до Віри Вовк читаємо: „В мене новин ніяких“ – І на підтвердження поет додає. – „Хіба, що, як сказано в Єсеніна: „осужден я на каторге чувств вертеть жернова поэм“, і відбувається декотрий оберт жорен“ [9]. Цитує Гете: „Нехай духовна культура йде вперед, нехай природничі пошуки ростуть і в ширину, і в глибину, і нехай людський дух удосконалюється скільки хоче, але він не перевершить висоти і моральної культури християнства, як воно сяє і світить в Євангеліях“ [9].

Варто відзначити, що загалом уживання цитат більше притаманне поетичним текстам, але в ХХ ст. означене явище стає невід’ємним атрибутом приватного спілкування, знаменуючи певний синтез життя й мистецтва. Вважаємо, що цитатний спосіб ведення листової розмови є не лише стильовою проблемою, а ще й історико-культурною, оскільки його функції в авторському тексті дають можливість з’ясувати комплекс домінантних мотивів та коло найбільш читабельних авторів означеного періоду. У працях, присвячених проблемі цитування, уже стало закономірністю уподібнювати цитату до власного імені, бо, власне, як ім’я стає семантично цінним лише після отримання свого носія, так і смисл цитати відкривається лише з виявом контексту, з якого остання була взята. Але для епістолярного тексту цього замало, бо контекст цитати обов’язково включає в себе ще й стосунки між дописувачем, а також їх літературний статус.

Цитати у кореспонденціях Василя Барки з’являються спонтанно, невимушено. Автор ніби передовіряє своє слово митцям, яких він поважає. Переважно поет вказує на походження висловів у листах, і вони отримують право самостійного голосу в кореспонденціях. Таким чином, лист завдяки цьому, з одного боку, набуває особливої інтимності (оскільки автор і адресат без зайвих застережень сприймають і приймають до розмови третього співрозмовника). З іншого боку, означені цитати привносять у кореспонденцію дешифру світової культури. „Дорога Віро! – пише Василь Барка до Віри Селянської (Вовк). – За „Православний Вісник“ – земний поклін. Живу,

згадуючи слова О. Блока весь час: „Поет нічого не повинен мати“ [9]. Водночас цитатний матеріал у кореспонденціях поета демонструє феноменальний духовний діапазон автора.

Спостереження над листами Василя Барки дає можливість виокремити цитати мовою оригіналу (німецькою, англійською). Зокрема, в одному з листів до Віри Вовк митець зазначає, що надсилає своїй дописувачці один із висловів Гете 1832 р., німецькою мовою: „Mag die geistige Kultur nun immer fortschreiten“ „moden die Naturwissenschaften in immer bereiter Ausdehnung und Tiefe waschen, und der menschliche Geist sich erweifen wie er will über die Hoheit und siffliche Kultur der Christentums, wie es in den Evangelien Schimmert und lenchten, wird er nicht hinauskommen!“ [9]. Описане явище загалом доволі типовий прийом у процесі спілкування різних культур, коли йдеться про запозичення нових понять. Проте у Василя Барки мова йде не про „націоналізацію“ елементів іншомовного тексту, а власне про збереження цілісного духу того тексту за рахунок відтворення його первісної графіки (М.Сорока). Для письменників діаспори це було типовим явищем, оскільки вони проживали „в багатокультурному мобільному середовищі і змішування елементів різних іншомовних текстів було для них явищем цілком закономірним“ [13, 16].

Найчастіше Василь Барка у кореспонденціях до Віри Вовк цитує німецькою мовою, посиляючись на те, що його дописувачка германістка. Аналіз таких листів дає підстави стверджувати про особливу свідомість поета, коло його зацікавлень. У пошуках такої форми, яка б відповідала способів його мислення, митець у листах використовує деталізацію, посилення на інші тексти. „Дорога сестро Віро! – пише він в листі до Віри Вовк. – Твоя вістка про переклади Ігоря (Костецького – уточнення наше. – Г.М.) – з Данте, привела мене, як говориться на півночі „в дикий восторг“. У Ігоря досить лексичного чортівництва на всю першу кантику „Божественної комедії“. Він все з вимогою перекладу навідав на мене, як кримчанин. Але я вже маю очі до того хворі, що мені не до перекладів [9]. З іншого листа: „Лір“, зрештою, виломився з друку в наш світ. Все добре, але замість буркотливої статті, Толстого ліпше було б закласти, як я й радив, есей Метерлінка...“ [9].

Внутрішній світ поета майже завжди прихований від свого дописувача. Про його настрої, відчуття і почуття свідчать тільки мимохідь кинуті репліки: „Тут в горах, велика благодать: зелень, зелень! – і струмки...“ [9]. З іншого листа: „Я переїхав на Верховину“ в гори, і тут серед оленів, що вільно бродять під вікнами – буду знов зимувати. Недалеко, в одному великому покинутому саду, ведмідь ласує

яблуками... Краса осені тут – як велетенський іконостас в барвах пурпуру, рожевості, золотого огню...“ [9].

Відчувається зачудування поета „білим світом“, життям, як великим божим даром, але водночас і проглядається емоційний стан людини, яка прагне пізнати цей світ, відчуває себе в ньому самодостатньою, невід’ємною частиною. У стильовій манері письма проглядаються виразні вияви молодого П.Тичини, символістичної й футуристичної російської поезії.

Зважаючи на те, що лист тісно пов’язаний із дійсністю, то не дивно, що в ньому наявні натяки на реальні події, літературні факти. Саме через це в кореспонденціях спостерігаються як явні, так і приховані емоції. Свого часу французький дослідник Ж.Женнет виокремив п’ять типів взаємодії текстів:

- власне інтертекстуальність, тобто присутність в одному тексті інших текстів у вигляді цитат, алюзій тощо;
- паратекстуальність, тобто зв’язок тексту зі своїм заголовком, передмовою, післямовою, епіграфом і т. п.;
- метатекстуальність, тобто посилення на попередній текст у формі його коментарів чи критики;
- гіпертекстуальність, тобто висловлювання, пародіювання іншого тексту;
- архітекстуальність, тобто зв’язок тексту з іншими текстами одного жанру [15, 118]. Крім того, виходячи із постструктуралістської тези, що кожен текст – це інтертекст, вчені виокремлюють два типи зв’язків між ними: відкритий (або загальновживаний) і закритий (або прихований). Якщо класифікувати епістолярний доробок Василя Барки крізь призму наведеної вище схеми, то можна з упевненістю констатувати про наявність у ній першого типу взаємодії текстів. До того ж ця інтертекстуальність відкрита.

Отже, розглянувши приватне листування Василя Барки крізь призму інтертекстуальності, можемо констатувати, що епістоли поета свідчать про постійні пошуки ним такої форми, яка б відповідала способів його мислення. Такий тип кореспонденції можна дефініціювати як інтелектуальний діалог. І саме інтертекстуальність давала можливість поетові імпліцитно висловлювати свою позицію, оцінюючи світ і людину в ньому. Відтак інтертекстуальність виявила глибинне знання митцем світової культури й вимогливе, уважне ставлення до неї.

У процесі аналізу кореспонденцій Василя Барки виявлено ряд аспектів, що потребують подальшого вивчення: епістолярій як джерело генези відповідних форм світогляду митця; розкриття

гіпертекстуальності в кореспонденціях поета; виявлення архітекстуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доповн. – Львів: Літопис, 2001. – С. 794-820.
2. *Бахтин М.М.* Вопросы литературы и эстетики / *М.М.Бахтин*. – М.: Просвещение, 1975. – 480 с.
3. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества / *М.М.Бахтин*. – М.: Искусство, 1986. – С. 117-340.
4. *Гундорова Т.* Феномен Стусового „жертвослова” / *Тамара Гундорова* // Стус як текст. – Мельбурн, 1992. – С. 2-29.
5. *Женнет Ж.* Палімсести і література другого сорту / *Жерар Женнет*. – Париж, 1992. – 290 с.
6. *Коцюбинська М.Х.* Епістолярна творчість Василя Стуса // Мої обрії: в 2 т. / *М.Х.Коцюбинська*. – К.: Дух і літера, 2004. – Т. 2. – С. 163-184.
7. *Коцюбинська М.* „Зафіксоване й нетлінне”. Роздуми про епістолярну творчість / *Михайлина Коцюбинська*. – К.: Дух і літера, 2001. – 299 с.
8. *Ляхова Ж.* Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства / *Жанна Ляхова* // Третій Міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – Том: Літературознавство. – С. 85-91.
9. Листи Василя Барки до Віри Вовк // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1212, оп. 1, спр. 136.
10. *Паперно И.А.* Об изучении поэтики письма / *И.А.Паперно* // Ученые записки Тартус. ун-та. – 1977. – Вып. 420. – С. 105-111.
11. *Паперно И.А.* Переписка как вид текста. Структура письма / *И.А.Паперно* // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. – Тартуский гос. ун-т. – Тарту, 1974. – С. 214-215.
12. *Святовец В.Ф.* Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості / *В.Ф.Святовец*. – К.: Вища школа, 1981. – 183 с.
13. *Сорока М.* Інтертекст поезії Ю.Тарнавського / *М.Сорока* // Слово і Час. – 2002. – № 7. – С. 15-21.
14. *Фатеева Н.А.* Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текста / *Н.А.Фатеева*. – М.: Агар, 2000. – 212 с.
15. *Фидкевич Е.Л.* Эпистолярная проза А.Чехова и идейно-художественные поиски писателя 80-х-90-х гг. XIX – начала XX ст.: дис. к. филол. н.: 10.01.02 – русская литература / Киевский нац. ун-т им. Тараса Шевченко / *Е.Л.Фидкевич*. – К., 2006. – 203 с.

Аннотация

Статья является первым комплексным исследованием частной переписки Василия Барки в контексте интертекстуальности. Эпистолярное наследие мастера художественного слова изучается сквозь призму украинской национальной культурной традиции. Отстаивается мнение о том, что использование претекстов в частной переписке поэта является не простым заимствованием: происходит взаимовлияние и трансформация текста, который наследуется и авторского. Акцентируется на диалогических связях частных корреспонденций Василия Барки из широким литературным кругом: Библией и творчеством немецких писателей.

Ключевые слова: интертекстуальность, письмо, частная переписка.

Summary

The article is the first complex research of Vasyl Barka's private correspondence in the context of intertextuality. The correspondence of the master of literary work is studied within Ukrainian cultural tradition. It defines that the usage of pretexts in the writer's private correspondence is not just a borrowing but it reflects the impact and transformation of the text that is followed and the author's one. The article concentrates on dialogical connections of Vasyl Barka's private correspondence with a broad literary circle: the Bible, literature of German writers.

Key words: itertextuality, a letter, private correspondence.

УДК 82.09

Оксана КРАВЧЕНКО, к. филол. н., доц.
Донецкого национального университета

«ТЫ ЕСИ» КАК КОММУНИКАТИВНЫЙ ПРИНЦИП В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВЯЧ.ИВАНОВА И М.БАХТИНА

Стаття присвячена дослідженню онтологічного потенціалу євангельської максими «ти еси». Ствердження чужого «я» як суб'єкту, а не як об'єкту розглянуто як основа інтерпретації романів Достоевського у В'яч. Іванова і М.Бахтіна. Розбіжність дослідницьких перспектив (релігійно-етичного напрямку в Іванова та літературознавчого у Бахтіна) зберігає усе ж таки вихідну настанову на сублімуючий зміст комунікації онтологічного порядку.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, роман, естетичне, піднесене, релігійне.

Формулой «ты еси» Вячеслав Иванов определил сущность реалистического мирозерцания Ф.Достоевского. В его основе лежит принцип «проникновения» как внутреннего опыта «самоотчуждения личности» в любви. В мистических глубинах сознания происходит «абсолютное утверждение, всею волею, и всем разумом, чужого бытия: “ты еси”» [5, 294]. Задачей нашей статьи является анализ той коммуникативной